

تبیین تشویق و تنبیه در تربیت اخلاقی از دیدگاه قرآن و روایات^۱

مریم اسمعیلی^۲

چکیده

هدف: هدف این پژوهش تبیین تشویق و تنبیه در تربیت اخلاقی از دیدگاه قرآن و روایات می‌باشد. روش: در جهت پاسخ به سؤالات پژوهش از روش توصیفی و تحلیلی و هرمنوتیک و هم‌چنین روش کتابخانه‌ای به جمع‌آوری اطلاعات پژوهش پرداخته شد و سپس با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی به تجزیه و تحلیل اطلاعات پرداخته شد. یافته‌ها: داده‌های این مطالعه نشان داد که نگاه قرآن و گفتار ائمه اطهار به تشویق و تنبیه نگاهی جامع و مانع است و می‌توان با بهره‌گیری از آن‌ها زمینه‌های قرب الهی و رسیدن به حیات طیبه که هدف غایی تعلیم و تربیت اسلامی است را فراهم نمود. نتیجه‌گیری: مؤلفه‌های تشویق و تنبیه در تربیت اخلاقی عبارتند از: معلم، شناخت انسان و تشویق و تنبیه، اختیار و مسئولیت‌پذیری انسان، فطرت. انواع تنبیه در آیات و روایات عبارتند از: تنبیه غیر بدنی، تنبیه بدنی؛ انواع تشویق در آیات و روایات عبارتند از: تشویق غیر کلامی، تشویق کلامی.

واژگان کلیدی: تربیت، تربیت اخلاقی، تشویق، تنبیه، قرآن، روایات، روش.

1 - مقاله حاضر مستخرج از رساله کارشناسی ارشد نویسنده مسئول در دانشگاه آزاد اسلامی تهران مرکزی می‌باشد.

2 - کارشناسی ارشد سازمان آموزش و پرورش ایران، تهران، ایران.

1. مقدمه

تعلیم و تربیت فرآیند پیچیده‌ای است که هم در آغوش خانواده و اجتماع و هم در محیط مدرسه جریان دارد. بی‌شک تعلیم و تربیت هم جنبه رسمی دارد که نهاد اساسی آن مدرسه است و هم غیررسمی که نهاد منحصر به فردی متکفل آن نیست، بلکه جامعه و زیرمجموعه‌های آن مخصوصاً رسانه‌های همگانی اعم از شنیداری، دیداری و نوشتاری عهده دار آن هستند (بهشتی، 1389، ص 1). هیچ جامعه‌ای نمی‌تواند مستقل از ملاحظات اخلاقی و ارزشی به سامان‌بخشی امور اجتماعی و فرهنگی خود اقدام نماید؛ زیرا مسئله اخلاق و ارزش‌ها مقوله‌هایی هستند که تمامی مناسبات اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و رفتاری را متأثر می‌سازند. البته آنچه که در امر اخلاق و ارزش‌ها مهم است، علاوه بر تأکید بر ضرورت توجه به اخلاقیات و ارزش‌ها، توجه به روش‌ها و رویکردهای درست آموزش اخلاقی و ارزشی است. مدیریت جامعه به لحاظ التزام افراد به هنجارها و ارزش‌های اخلاقی، نیازمند توجه به کاستی‌ها و آسیب‌های نظری و عملی در عرصه حاکمیتی و انتخاب شیوه‌های مناسب، جهت فراهم آوردن زمینه‌های لازم و برطرف کردن موانع است (اسدیان، 1391). در میان ابعاد نظری، انتخاب یک استراتژی استوار و کارآمد و در زمینه جهات عملی، هماهنگ ساختن زیرساخت‌های لازم برای اخلاقی شدن جامعه از اهمیت بیشتری برخوردار هستند. هر جامعه‌ای به تناسب فرهنگ و باورهای خود، واجد نظامی ارزشی است و قاعدتاً مسائل اصلی و اساسی این نظام در هر نسل بر اساس مدل و مکانیزمی خاص به افراد آن جامعه، منتقل می‌شود. از اینرو، سامان‌یابی روند رشد اخلاقی جامعه، نیاز به طراحی‌های پیشین ندارد. اما در شرایط کنونی که در بسیاری از مجموعه‌های شهری و روستایی به واسطه پیشرفت تکنولوژی، ارتباطات و دیگر مظاهر دنیای مدرن تعداد بی‌شماری از عوامل فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی در تحولات اخلاقی جامعه و آحاد آن تأثیرگذار هستند، به‌طور قطع می‌توان گفت که در چنین شرایطی سودای رشد اخلاقی بدون طراحی و پیش‌بینی‌های لازم، آرزویی خام نیست. لذا یکی از ضروریات عصر حاضر، توجه به تربیت اخلاقی است، زیرا امروزه به دلیل بحران‌های هویتی، اجتماعی و کم‌توجهی به اخلاقیات، جامعه در معرض چالش‌های بنیادی قرار گرفته است. این چالش‌ها در روابط میان فردی، ارتباطی و عاطفی آشکار می‌شود. باقری (1387) معتقد است نبود راهبرد فرهنگی در نهادهای فرهنگ ساز نظیر آموزش و پرورش، نظام را با معضلاتی مثل روزمرگی فرهنگی و بروز بحران‌های هویتی مواجه ساخته است. بسیاری از تردیدها و ابهاماتی که نسبت به اخلاق و ارزش‌ها وجود دارد، نه لزوماً به خاطر تردید در ضرورت، بلکه به خاطر تردید نسبت به روش‌های آموزش و تربیت اخلاقی در مدارس و دیگر نهادهای مربوط است. این تردید نیز خود ناشی از فقدان مدل خاص و روشن تربیت اخلاقی و ارزشی است. بنابراین، تبیین و ارزیابی روش‌ها و رویکردهای مؤثر تربیت اخلاقی و ارزشی می‌تواند گام مؤثری در جهت حل معضلات مربوط به تربیت اخلاقی و ارزشی به حساب آید و اینکه یکی از این روش‌ها، روش‌های تشویق و تنبیه در تربیت اخلاقی هستند. گفتنی است سپاس و قدرشناسی و به کار بردن تشویق در برابر کار خوب و تنبیه و مجازات در برابر کار ناشایسته، یکی از روش‌های مسلم و دیرپا در آموزش و پرورش به شمار می‌رود. این روش پسندیده که به درست کردار و بد کردار یکسان نگریده نشود، بی‌آمدهای بسیار سودمندی برای دانش‌آموزان دارد. از اینرو، به کار بستن تشویق و تنبیه در جای خود، لازم و ضروری است (حاجی ده‌آبادی، 1387). تشویق و تنبیه، دو ضمانت اجرایی مناسب برای گسترش آموزش و پرورش، در فضای خانه، مدرسه و جامعه و برانگیزاننده‌ی آدمی در پرهیز از ناهنجاری‌های اجتماعی هستند. بشارت و انذار پیامبران الهی و وعده‌ی پاداش و کیفر دینی آنان نیز بر همین روش استوار شده است. به همین دلیل، اصل تشویق و تنبیه در اسلام، امری پذیرفته به شمار می‌آید (امامی، رضا). از جمله منابع مهم و باارزشی که به بحث

تشویق و تنبیه و اخلاق پرداخته اند، کتاب آسمانی قرآن و احادیث و روایات می‌باشند. از مجموع آیات مربوط به دو عامل تشویق و تنبیه، حدود 300 آیه به مسأله‌ی تشویق و 600 آیه، به عامل تنبیه مربوط است. قرآن هنگام بیان سرگذشت امت‌های پیشین به نعمت‌های داده شده به ایشان و بلاها و مصیبت‌های وارد آمده بر آنها اشاره می‌کند تا امت‌های آینده از آن پند بگیرند (اعرافی، 1388) لذا با عنایت به موارد فوق نگارنده به دنبال پاسخگویی به این سؤال اساسی است که تشویق و تنبیه در تربیت اخلاقی از نظر قرآن و روایات مشتمل بر چه مؤلفه‌هایی می‌باشد؟ بر این اساس، سؤال‌های پژوهش به قرار ذیل می‌باشد:

مؤلفه‌های تشویق و تنبیه در تربیت اخلاقی از نظر قرآن و روایات کدامند؟

انواع تشویق در آیات و روایات کدامند؟

انواع تنبیه در آیات و روایات کدامند؟

2. روش پژوهش

پارادایم یا رویکرد زیربنایی پژوهش حاضر کیفی می‌باشد چرا که پیچیدگی‌های نوع انسانی به عنوان موضوع علوم انسانی، رویکرد پژوهش را با پارادایم کمی دشوار می‌سازد؛ همچنین روش مورد استفاده، روش توصیفی-تحلیلی می‌باشد.

منابع و روش گردآوری داده‌ها:

الف) تحلیل محتوا: در این پژوهش جهت شناسایی شیوه‌های تشویق و تنبیه، آیات و روایات مورد بررسی قرار می‌گیرند (مروری بر مدارک و اسناد، تحلیل محتوای کیفی، سند کاوی).

ب) قرآن و تفسیر: به منظور درک مفهوم و مبانی نظری تشویق و تنبیه از جمله اهداف، محتوا، روش‌های آموزشی از آیات قرآن و سپس تفاسیر آیات مورد نظر، استفاده شده است. به این ترتیب که ابتدا مضمون و مفهوم آیه سپس ترجمه و مفهوم ترجمه مورد نظر و در نهایت جهت اطمینان از برداشت صحیح تربیتی از آیه مورد نظر، تفسیر آیه مورد نظر مورد تحلیل قرار گرفته است تا پیام‌های موجود در آن کشف و استنباط شود.

ج) مصاحبه با متخصصان: جهت شناسایی مؤلفه‌های اساسی تربیت اخلاقی و همچنین تشویق و تنبیه در آموزش و پرورش.

روش تجزیه و تحلیل

در این پژوهش به روش‌های مختلف علمی موضوع تربیت اخلاقی و تشویق و تنبیه مورد کاوش قرار گرفته و الگوی مطلوب ارائه گردیده است. هم‌چنین پژوهش حاضر در زمره پژوهش‌هایی است که با استفاده از روش‌های کیفی از طریق تحلیل محتوا^۱ و هرمنوتیک^۲ به دنبال رسیدن به اهداف خود می‌باشد. روش تحلیل محتوا، فنی برای یافتن نتایج (پژوهش) از طریق تعیین عینی و منظم ویژگی‌های مشخص پیام‌هاست البته تعریف ما اشاره به کمی کردن ندارد و هم‌چنین این تعریف شرط محدود کردن روش تحلیل محتوا را به توصیف ویژگی‌های آشکار پیام‌ها نمی‌پذیرد. با این توصیف، استنتاج درباره‌ی معانی پنهان پیام‌ها مجاز است (هولستی^۳، ترجمه سالارزاده، 1373، به نقل از حافظ نیا، 1391).

1- Content Analysis

2- Hermeneutics

3- Holsti

3. یافته‌ها

مؤلفه‌های تشویق و تنبیه در تربیت اخلاقی

چیزی که در این پژوهش نشان داده شد این بود که تشویق و تنبیه در تعلیم و تربیت اسلامی و تربیت اخلاقی مشتمل بر مؤلفه‌های زیر می‌باشد:

الف) معلم: چنانکه گفته شد بهبود کیفیت آموزش و پرورش در گرو تهیه و تدوین برنامه‌های مناسب تحصیلی و آموزشی به منظور پاسخگویی به نیازهای دانش آموزان و بهبود کیفیت آموزشی معلمان است که باید ویژگی‌های ذیل را دارا باشند:

1- تخصص و تعهد: بدون علم و آگاهی هرگز کاری سامان نمی‌یابد و دانستن راه و روش تعلیم از اساسی‌ترین شرط‌های شغل معلمی است.

2- تواضع: از ویژگی‌های معلمان موفق، تواضع و گذشت آنان در مقابل خطاهای شاگردان می‌باشد. عفو و گذشت یک معلم از خطاهای متعلمین می‌تواند هم شخصیت معلم را در برابر دانش آموزان محبوب و دوست داشتنی جلوه دهد و هم درس عملی خوبی برای آنان باشد.

3- خلوص نیت: یک معلم شاید سسته در آموزش متعلمین خود فقط و فقط به خاطر خدا انجام وظیفه می‌کند. امام صادق (ع) فرمود: «المعلم لا یعلم بالاجر و یقبل الهدیه اذا اهدی الیه؛ (وسایل الشیعه، 1389، ج 17، ص 156).

4- صبر و بردباری: یک معلم نمونه باید در مقابل ناآرامی‌های دانش آموزان خود، شیطنتها و حتی دیر درک کردن مطلب و دیرفهمی‌های دانش آموزان صبور و بردبار بوده و با آنها با مدارا رفتار نماید زیرا که با صبر می‌توان به کارهای مهم دست یافت.

5- گذشت داشتن (تغافل): این روش راهی است برای مخفی نگه داشتن ضعف‌های متربی، تا عزتش شکسته نشود و این امر به بعد از به یقین رسیدن و مسلم شدن ضعف او است که در این مرحله باید تظاهر به غفلت از ضعف او کنیم.

6- تقویت روحیه‌ی حق‌گرایی (بیدار کردن فطرت الهی): معلمان با افرادی سروکار دارند که فطرتشان پاک است، ولی به مرحله‌ی فعلیت نرسیده است. این افراد چون تا هنوز فطرتشان تحت تأثیر عوامل منفی قرار نگرفته یا کمتر قرار گرفته، برای پذیرش حق خیلی مستعدتر از افراد میان سال و بزرگ سال هستند. معلمان می‌توانند با بیدار کردن این فطرت‌های پاک و مستعد و به فعلیت رساندن آنها ایمان‌آفرینی کنند (حسینی سروری و کرمعلیان، 1393).

7- احترام به نام و شخصیت متربی: انسان موجودی شریف و در نیکوترین شکل آفریده شده است «لقد خلقنا الانسان فی احسن تقویم» "و صورکم فاحسن صورکم" حسن صورت انسان عبارتست از تناسب چهارچوب وجودی انسان با اهدافی که خداوند برای وی در نظر گرفته است.

8- عدالت: چون آدمیان و سعهای مختلفی دارند اصل عدل بیانگر آن خواهد بود که نمی‌توان رابطه تربیتی با افراد مختلف و یا با فردی در مراحل مختلف زندگی اش به یکسان در نظر گرفت بلکه باید این رابطه بصورت موازنه تنظیم شود. معلم نیز باید از این شیوه در جهت بهتر اجرا کردن تعلیم و تربیت استفاده کند.

9- محبت: یکی از نیازهای اساسی انسان، نیاز به محبت است؛ انسان در تمام مراحل زندگی خود نیاز به محبت و مهربانی دارد. رعایت این اصل در جریان تعلیم و تربیت و در تمام مراحل آن ضروری است.

10- التزام درونی: مری و معلم حقیقی همواره به کار خود عشق می‌ورزد و هرگز جایگاه مقدس تعلیم و تربیت را و سیله ای برای رسیدن به مطامع دنیوی قرار نمی‌دهد. البته متولیان امر تربیت باید مسائل و مشکلات دنیوی معلمان را برطرف کنند، اما او هرگز رسیدن به آرزوهای دنیوی را هدف اصلی قرار نمی‌دهد.

11- هماهنگی گفتار و کردار: این اصل بیانگر آن است که اعمال ما همه هدفمند است و ثواب و عقاب به آنها تعلق می‌گیرد. از نظر اسلام کار نادرست، بدون کیفر و عقاب نیست مگر آنکه فرد تغییر رفتار دهد و توبه نماید. هم چنین کار درست و ثواب، پاداش خواهد داشت: و من يعمل مثقال ذره خیرا یره و من يعمل مثقال ذره شرا یره.

ب) از سان و ویژگی‌هایش: از نظر اسلام از سان بیهوده خلق نشده و به حال خود نیز رها نگردیده قرآن در جایی دیگر هدف خلقت را جانشینی خدا می‌داند: انی جاعل فی الارض خلیفه. بنابراین شناخت انسان و نوع نگاه به وی در نظام تعلیم و تربیت و تشویق و تنبیه بسیار اثرگذار است (جوادی آملی، 1387).

1- فطرت: بر اساس اعتقادات اسلامی در قرآن و روایات، مایه‌های اولیه‌ی تربیت‌ها چه در زمینه‌ی کسب علم و حقیقت، چه در حوزه‌ی مسائل اخلاقی یا درک زیبایی و آفرینش هنری و حتی پرستش و دین‌داری، همگی به صورت فطری در وجود انسان هست.

2- اختیار و مسئولیت پذیری انسان: مکتب ناب اسلامی دیدگاهی بین جبر و اختیار را توصیه می‌کند. در انسان شناسی اسلامی، انسان آزاد و مسئول اعمال خود است اما از مقدرات الهی در زندگی نیز نباید غافل بود. بنابراین بر اساس آیات قرآن باید به قدر وسع تکلیف داد و به قدر خطا مجازات کرد چرا که انسان آزاد و مسئول اعمال خویش آفریده شده است (دهقانی، 1388).

2-2-5- بخش دوم: نتایج سؤال دوم تحقیق

انواع تشویق در آیات و روایات کدامند؟

در قرآن کریم آیات متعددی وجود دارد که به مؤمنان وعده‌های خوب و به بدکاران سزا انجام بد و عاقبت وخیم را می‌دهند که همه اینها نشان دهنده استفاده این مکتب تربیتی از روش تشویق و تنبیه است که بصورت خلاصه در ذیل ارائه می‌گردد.

1- تشویق کلامی: در قرآن کریم نیز از تشویق کلامی استفاده شده است. در جایی این سخن که تسکین قلوب و انگیزاننده افراد است، از زبان پیامبر (ص) بیان می‌شود؛ در آیه‌ای دیگر این وظیفه را ملائکه به دوش می‌کشند و در جایی حتی خود خداوند متعال نیز از تشویق کلامی بهره می‌برد: *خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا وَصَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ* «ای رسول ما، از اموال مؤمنان صدقه بگیر تا بدان نفوس آنها را از [پلیدی و حب دنیا] پاک و پاکیزه سازی و آنها را به دعای خیر یاد کن که دعای تو در حق آنان موجب تسلی خاطر آنها می‌شود و خدا شنوا و داناست» (سوره مبارکه توبه، آیه 103).

2- تشویق غیر کلامی:

الف) پاداش‌های دنیایی مادی: در آیاتی از قرآن کریم به مردم وعده داده شده است که در صورت انجام دادن رفتار مطلوب و مورد نظر، با پاداش‌های مادی که تأمین کننده زندگی دنیایی شماست، تشویق می‌شوید: *وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَىٰ آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِّنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ وَلَكِن كَذَّبُوا فَأَخَذْنَاهُم بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ* «اگر مردمی که در شهرها و آبادی‌ها زندگی می‌کنند ایمان بیاورند و تقوا پیدایش کنند، برکات آسمان و زمین را بر آنها می‌گشاییم» (سوره مبارکه اعراف، آیه 96).

ب) پاداش‌های دنیایی معنوی: در بعضی از آیات، انسان‌ها با پاداش‌هایی که در دنیا نصیب آنها می‌شود تشویق شده‌اند، و این پاداش‌ها معنوی است: *لَقَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ يُبَايِعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ فَعَلِمَ مَا فِي قُلُوبِهِمْ فَأَنْزَلَ السَّكِينَةَ عَلَيْهِمْ وَأَثَابَهُمْ فَتْحًا قَرِيبًا* «خداوند از مؤمنان - هنگامی که در زیر آن درخت با تو بیعت کردند - راضی و خشنود شد. خدا آن چه را در درون دل‌هایشان [از ایمان و صداقت] نهفته بود، می‌دانست؛ از این رو، آرامش را بر دل‌هایشان نازل کرد و پیروزی

نزدیکی [به عنوان پاداش] نصیب آن‌ها فرمود».

ج) **پاداش‌های اخروی مادی**: در این زمینه آیات فراوان است و خداوند مکرر به آدمیان پاداش معنوی و نعمت‌های بهشتی را وعده می‌دهد تا برای دستیابی به آن تحریک شوند و با انگیزه‌ی خدایی عمل صالح انجام دهند. در اینجا به برخی آیات اشاره می‌شود: *جَنَّاتُ عَدْنٍ يَدْخُلُونَهَا يُحَلَّوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ وَلُؤْلُؤًا وَلِبَاسُهُمْ فِيهَا حَرِيرٌ* [پاداش آنان] باغ‌های جاویدان بهشت است که در آن وارد می‌شوند در حالی که با دستبندهایی از طلا و مروارید آراسته‌اند و لباسشان در آنجا حریر است» (سوره مبارکه فاطر، آیه 33). به عنوان مثال در سوره الرحمن نیز به دوازده نعمت از نعمت‌ها و پاداش‌های مادی بهشت اشاره شده است.

د) **پاداش‌های اخروی معنوی**: از این پاداش‌ها به عنوان فلاح، فوز، رضوان، محبت خدا و ... یاد شده است: *فِي مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِيكٍ مُّقْتَدِرٍ* «در منزلگاه صدق و حقیقت نزد خداوند با عزت و سلطنت جاودانی متنعم‌لند» (سوره مبارکه قمر، آیه 55). در آیه 54 سوره قمر برای کسانی که رفتار مطلوب داشته‌اند: «ان المتقين» پاداش در نظر گرفته تا آن‌ها را به این کار شایسته‌شان ترغیب نمایند. پاداشی که لذت آن را فقط درک کنندگان می‌توانند بیان کنند. قریبی است که بعدی در آن نیست. تنعمی است که نعمت با آن نیست و سروری است که غمی با آن نمی‌باشد و بقایی است که فنايي با آن وجود ندارد.

انواع تنبیه در آیات و روایات

یکی از ابزارهای اصلاح و تربیت، که در میان صاحب نظران تعلیم و تربیت مورد اختلاف و مناقشه قرار گرفته، اعمال انواع تنبیه، به ویژه تنبیه بدنی در عرصه تعلیم و تربیت است.

1- تنبیه غیر بدنی:

الف) یادآوری غیرمستقیم

انسان، موجودی فراموش کار است. فراموشی او نیز بدان دلیل است که گاهی چنان، در لذت‌ها غرق می‌شود و همه چیز را از یاد می‌برد. از این رو، بلیید همواره آموخته‌های گذشته را به یادش آورد و در موارد لازم به او تذکر داد. مری در این مرحله باید بکوشد با آوردن کنایه‌های درست و اشاره‌های دقیق و اخلاقی در لابلای سخنان خود، بی آن که کسی آشکارا مقصود او را دریابد؛ شاگرد را به وجود اشتباه و لزوم ترک آن رهنمون سازد. در سیره‌ی معصومین علیهم‌السلام داستان‌های فراوانی از برخورد هدایت‌گرانه و همراه با کنایه و اشاره‌ی مبهم آنان با افراد خطاکار به چشم می‌خورد (سنجری و همکاران، 1389).

ب) **موعظه و اندرز**: هدف از ارشاد و نصیحت، ارتقای سطح تربیت و فرهنگ و ترویج فضایل اخلاقی و تعظیم شعائر است. گرچه برخاسته از ترک واجب یا ارتکاب کار حرامی نباشد، یعنی لازم نیست تا از شخصی گناه یا ترک واجبی سرزند که به خاطر جلوگیری از آن این کار واجب شود. بلکه بیشترین هدف از این عمل، پی‌شگیری و ایجاد مصونیت در جامعه، نسبت به جرم و سرپیچی از وظیفه، محسوب می‌شود، و همین نیز تفاوت آن با امر به معروف و نهی از منکر است. و این کاری است بس شریف که هم شکر زبان است و هم زکات دانش (قنبرلو، 1388).

ج) **هشدار دوری از عقاب و عذاب**: قرآن کریم در آیات متعدد انسان‌ها را از خطرهای عذاب‌هایی که در صورت سرپیچی از فرمان خداوند متعال دامنگیر آن‌ها خواهد شد بر حذر می‌دارد؛ این مورد یکی از روش‌هایی است که برای توجه دادن افراد به امور اخلاقی و تربیتی و آگاه شدن از وظایف فردی و اجتماعی به کار می‌رود (یعقوبی و همکاران، 1385).

د) قهر کردن:

قهر کردن یکی از شیوه‌های تنبیهی در نظام تربیتی اسلام است که برای جهت دادن کودک به انجام کردار پسندیده و باز داشتن او از دست زدن به کردار ناپسند، صورت می‌گیرد. کودک با پدر و مادر و اطرافیان خود معاشرت دارد و به این معاشرت، دل گرم و مأنوس است. او می‌خواهد پدر و مادر و مربیان همواره او را پذیرا باشند و با مهر و عاطفه و تأیید با او برخورد کنند. از این رو، اگر پدر و مادر یا مربی برای مدت کوتاهی، پیوند خود را با او بگسلند، وی در خواهد یافت که آنان از رفتار او رضایت ندارند. پی‌آمد قهر کردن این است که کودک باید در تنهایی و سکوت، زندگی را بگذراند. در این حالت، وی درک خواهد کرد که این شیوه برای او سنگین است و به اصلاح رفتار خویش دست خواهد یازید. سخن نگفتن، بی‌اعتنایی و به بازی نگرفتن کودک از روش‌های قهر کردن است (طوسی، 1387، ص 243).

ه) تهدید و تأدیب: برخی از آیات قرآن، تنبیه را برای تأدیب و تربیت و اصلاح رفتارهای غیرقابل پذیرش توصیه می‌نمایند. بنابراین اصولاً برای تربیت و اصلاح رفتار نوعی پاداش و ثواب لازم است. اگر نظم و بی‌نظمی، تلاش و تنبلی و به طور کلی فساد و صلاح تفاوتی نداشته باشد در افراد انگیزه و میلی برای عمل صالح و کار درست ایجاد نمی‌شود. **ی) روش ابتلاء:** ابتلا، آزمودن است که گویی فرد در اثر کثرت آزمایش، فرسوده می‌شود. لذا خداوند در مقام تربیت انسان او را دچار ابتلا می‌کند. در قرآن، 2 نوع ابتلا داریم. با تنگدستی که انسان به صبر آزموده می‌شود و با غنا که انسان به شکر آزموده می‌شود.

ز) سرزنش: در این حالت یک مربی آگاه می‌کوشد با افزایش هیجان ناشی از نگرانی در خطا کار، بر درد و فشار روانی او بیافزاید و آن‌گاه به ملامتش پردازد. طبیعی است که سرزنش برای او از شکنجه، شلاق و زندان دردناک‌تر خواهد بود و روح او را خواهد آزرده. این کار سبب خواهد شد فرد خطا کار برای جبران اشتباه‌های گذشته، گام بردارد. سرزنش مراتبی دارد که از مرحله‌ی آسان‌تر آغاز می‌شود و به مرحله‌ی دشوارتر می‌رسد. سرزنش ممکن است نگاه عادی یا عمومی، نگاهی معنادار یا نگاهی همراه با زبان آوردن پی‌آمد کردار خلاف فرد باشد. (رضائی، 1387، ص 117-118).

ر) عبرت: قرآن برای بیدار ساختن غافلان، آینه تاریخ را پیش روی آن‌ها می‌گذارد، و با مقایسه زندگی آنان با منافقان و گردنکشان پیشین، عبرت‌انگیزترین درس‌ها را به آن‌ها می‌دهد، و می‌گوید: شما همانند منافقان پیشین هستید، و همان مسیر و برنامه و سرنوشت شوم را تعقیب می‌کنید: کالذین من قبلکم. همان‌ها که از نظر نیرو از شما قوی‌تر، و از نظر اموال و فرزندان از شما افزون‌تر بودند: كانوا اشد منکم قوه و اکثر اموالاً و اولاداً. آن‌ها از نصیب و بهره خود در دنیا، در طریق شهوات و آلودگی و گناه و فساد و تبهکاری، بهره گرفتند؛ شما منافقان این امت نیز از نصیب و بهره خود همان‌گونه که منافقان پیشین بهره گرفته بودند، بهره‌برداری کردید.

ن) جریمه: جریمه کردن، کاستن از تقویت‌کننده‌هایی است که فرد پیش‌تر به دست آورده است. شرط جریمه کردن آن است که فرد از مدتی پیش، محرک تقویت‌کننده و پاداش، دریافت کرده باشد تا پس از رخ دادن خلاف، بتوان اندکی از تقویت‌کننده‌های دریافتی او را کاهش داد. افزون بر آن، جریمه نباید بسیار سنگین باشد. نمره‌ای که از دانش‌آموز کسر می‌شود، باید آن‌گونه باشد که او بتواند با کوشش بیشتر آن را جبران کند. کسر حقوق کارمند نیز باید به نسبتی باشد که او بتواند با باقی مانده‌ی حقوق خود، زندگی‌اش را اداره کند (سیف، 1394، صص 471-472).

و) تذکر و یادآوری: در این روش نعمات الهی و پیام‌های ذات‌احدیت یادآوری و تکرار می‌گردد و در شخصیت دانش‌آموز جاری و ساری می‌گردد و معلم به صورت مستقیم یا تلویحی پیام‌های الهی را متذکر می‌شود و به نوعی اتمام حجت است که یا یادآوری نعمات الهی بود و یا یادآوری این که چه کسانی دشمنانند و چه کسانی دوستان شما؛ آنگاه می‌توان به تنبیه فرد مبادرت نمود.

ک) اخطار: اگر دیگر شیوه‌های تنبیهی، ما را به هدف تربیتی نرساند، باید به طور شفاهی یا کتبی به او اخطار دهیم. مربی می‌تواند به دانش‌آموز متخلف بگوید: «اگر کار خلاف خود را تکرار کنی، جای تو در این کلاس و مدرسه نیست.» یا این که «به تو یک هفته مهلت می‌دهیم، رفتار را اصلاح کنی. اگر رفتارت را اصلاح نکردی، اخراج خواهی شد.» والدین نیز می‌توانند به کودک و نوجوانی که مرتکب خلاف شده است اخطار دهند که اگر رفتارش را اصلاح نکند، از امکانات تفریحی، ورزشی و مادی محروم خواهد شد.

گ) تغافل: تغافل علاوه بر این که نشانه بلاهت و سادگی مربی نیست بلکه مایه بزرگواری او نیز هست که نه تنها مربی بلکه متربی را در شرایطی عزت خیز قرار می‌دهد؛ در این باب، قرآن به مسلمانان دستور می‌دهد که در برابر این تلاش‌های انحرافی و ویرانگر شما آن‌ها را عفو کنید و گذشت نمائید تا خدا فرمان خودش را بفرستد چرا که خداوند بر هر چیزی توانا است: فاعفوا و اصفحوا حتی یاتی الله بامرہ ان الله علی کل شیء قدیر (تفسیر نمونه، ج 1، ص 399).

ح) بیرون راندن و برکناری

اگر همه‌ی مراحل تنبیه کلامی مانند: یادآوری مستقیم و غیرمستقیم، و سرزنش، قهر و اخطار، سودی نبخشد و فرد خطاکار همچنان به اشتباه خود ادامه دهد، تنها راه درمان، بیرون راندن او است. باید با بیرون راندن دانش‌آموز از کلاس درس یا مدرسه، کارمند متخلف از محل کار و اداره و برکناری مسؤول متخلف از مسؤولیتش، آنان را تنبیه کرد.

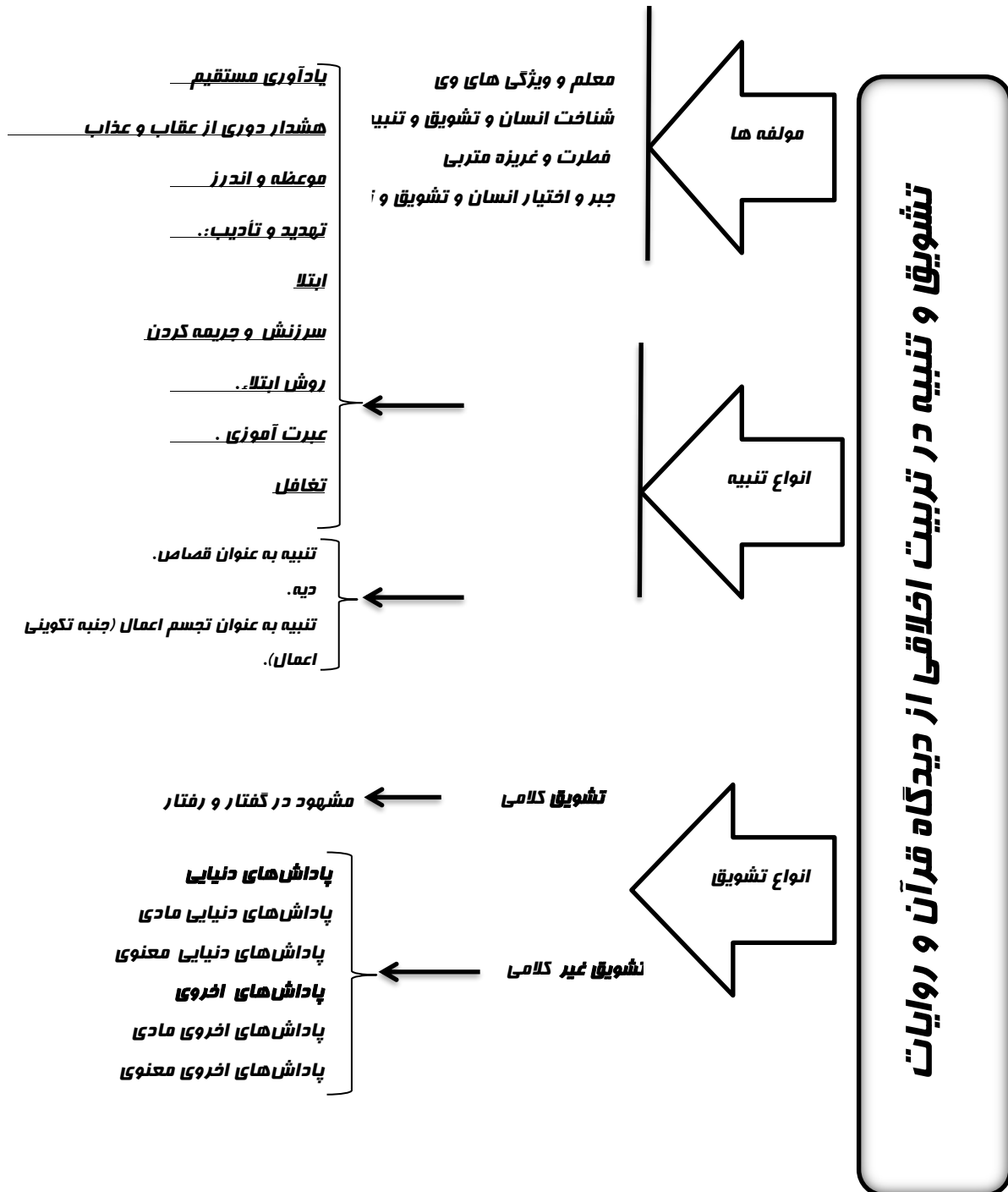
2- تنبیه بدنی: یکی از ابزارهای اصلاح و تربیت، که در میان صاحب نظران تعلیم و تربیت مورد اختلاف و مناقشه قرار گرفته، اعمال انواع تنبیه، به ویژه تنبیه بدنی در عصر تعلیم و تربیت است. عده‌ای از روان‌شناسان با اعمال تنبیه به شدت مخالفت کرده‌اند و آن را در جهت حذف رفتارهای ناهنجار نه تنها غیرمفید، بلکه مضر می‌دانند و والدین و مربیان را از اعمال آن نهی می‌کنند. اما گاهی بنا به شرایط استفاده از این ابزار لازم می‌آید که در قرآن کریم بدان‌ها اشاره شده است:

الف) تنبیه به عنوان مجازات حقوقی (حد و تعزیر): قرآن کریم در بخش‌های آیه‌ای که به عنوان آیات الاحکام شناخته می‌شوند، برای بعضی از خطاها و جرم‌ها مجازات‌های خاصی را تعیین کرده است؛ مثلاً، در مورد مرد و زن زناکار.

ب) قصاص: قصاص و یا نهادهایی شبیه به آن، در میان جوامع انسانی بی سابقه نبوده است، حتی در قدیمی‌ترین قوانین بر جای مانده از تمدن‌های کهن شرقی و غربی، می‌توان نمونه‌هایی از «مقابله به مثل» را در نظام‌های کیفری پیدا کرد.

ج) تنبیه به عنوان تجمیع اعمال (جنبه تکوینی اعمال): در تربیت اخلاقی باید توجه داشت که اعمال و رفتارها (ظاهر) و افکار و نیات (باطن) پیوسته بهم تأثیر می‌گذارند و حاصل این امر در اعماق وجود انسان می‌نشیند و رفته رفته با رسوب بیشتر سخت شده و لایه زیرین در باطن انسان شکل می‌گیرد.

د) دیه: بر اساس آیه 92 سوره بقره؛ برای هیچ فرد با ایمانی مجاز نیست که فرد با ایمانی را به قتل برساند، مگر این که این کار از روی خطا و اشتباه از او سرزند و (در عین حال) کسی که فرد با ایمانی را از روی خطا به قتل برساند باید یک برده آزاد کند و خونبهای به کسان او پردازد مگر این که آن‌ها خونبها را ببخشند.



بحث و نتیجه گیری

مقام و موقعیت تعلیم، تربیت و انسان گونه زیستن در مکتب اسلام و قرآن حیاتی می باشد: اَفْرَأَ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ * الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ * عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ * بخوان و پروردگار تو کریمترین [کریمان] است * همان کس که به وسیله قلم آموخت * آن چه را که انسان نمی دانست [به تدریج به او] آموخت * (علق، آیات 3-5) و خداوند پایه گذار علم، معرفت و پژوهش

می‌با شد و هر یک از آیات قرآن موضوع طرح پژوهشی و وسیع و کاملی می‌با شد. یکی از چالش‌های بیرونی آموزش و پرورش افول اخلاقیات و نیاز شدید به تجدید حیات اخلاق و ارزش‌های اخلاقی است که عطف توجه ویژه‌ای را به آموزه‌های کتاب آسمانی و احکام دینی به طور جدی طلب می‌کند (تقی پور ظهیر، 1386، ص 8). لذا در این راه، روش‌هایی وجود دارد که در رساندن انسان به هدف غایی کمک می‌نماید؛ و تشویق و تنبیه یکی از این روش‌هاست. طبیعتاً هر انسانی خودش را دوست دارد و می‌خواهد دیگران به شخصیت او احترام بگذارند و از او قدردانی کنند. تشویق درست، به جا و به موقع باعث رشد اعتماد به نفس در انسان می‌شود. تشویق بر خلاف تنبیه که از عوامل بازدارنده است عاملی ترغیب کننده است که به انسان نیرو می‌دهد. تشویق و تنبیه از ابزارهایی است که والدین برای تربیت کودکان به کار می‌گیرند. در روان‌شناسی و تعلیم و تربیت، امر تشویق و تنبیه یکی از عوامل و محرک‌های مهم یادگیری تلقی می‌شود. تشویق و تنبیه یکی از شاخص‌های مهم برقراری روابط انسانی است که اعمال در ست آن‌ها زمینه‌های برقراری روابط انسانی را فراهم می‌سازد. تشویق و تنبیه گستره وسیعی از فعالیت‌ها را در بر می‌گیرد. و بر بسیاری از شاخص‌های دیگر اثر می‌گذارد. کارشناسان معتقدند برای رشد عاطفی و ذهنی کودک پاداش و تنبیه لازم است. این ابزارها مانند همه روش‌ها و فنون تربیتی آن گونه از حساسیت خاصی برخوردار است که کاربرد به موقع آن آثار مثبت و سازنده و کاربرد نابجای آن سبب بوجود آمدن رفتارهای منفی و مخرب مانند افسردگی، ناکامی، بی‌تفاوتی، تعارض و گاه پرخاشگری در بین تربیت‌شوندگان می‌شود. عده‌ای از متخصصان تعلیم و تربیت با تکیه بر علم روانشناسی تنبیه را یک روش خشن و نامطلوب توصیف کرده و با توجه به مشکلات و زیان‌های متعدد ناشی از این روش توصیه نموده‌اند، هرگز به عنوان یک شیوه آموزشی مورد استفاده قرار نگیرد.

از جمله زیان‌هایی که مخالفین تنبیه برای تأیید نظر خویش به آن استناد جسته‌اند عبارتند از:

- 1- موقتی بودن اثر تنبیه در کاهش رفتار نامطلوب
 - 2- ایجاد انزجار و نفرت در تنبیه شونده نسبت به فرد تنبیه کننده
 - 3- مسری بودن (بدین معنی کسانی که شاهد تنبیه شدن دیگران بوده‌اند در مواقع و مکان‌های دیگر خود به تنبیه دیگران اقدام کرده‌اند)
 - 4- به وجود آوردن روحیه پرخاشگری
 - 5- نشان دادن عکس‌العمل خشونت آمیز به تنبیه کننده (مثلاً نوجوانی که از کودکی مورد ضرب و شتم پدر قرار گرفته ممکن است روزی در برابر او بیاستد یا دانش آموزی که به طور مداوم تحت تنبیه بدنی در آموزشگاه قرار می‌گیرد ممکن است روزی به تخریب اموال آن یا ایجاد مزاحمت برای معلمان و مسؤلان مدرسه بپردازند).
- عده‌ای دلیل عدم موافقت خود را با تنبیه یکسری مسایل اخلاقی و روانی و فلسفی عنوان می‌کنند و برای تنبیه زیان‌هایی را عنوان نموده از جمله می‌گویند شخصیت فردی که تنبیه می‌شود در هم شکسته و به مریبان بی اعتماد می‌شود، نسبت به دیگران خشونت می‌ورزد، ترس و اضطراب در وی ایجاد می‌گردد و در مقابل زور تسلیم می‌شود و برده وار از دیگران اطاعت می‌نماید (رضایی، 1394). دکتر نلسون می‌گوید که تنبیه بیش از حد برای کنترل رفتار کودک، موجب اختلال در روند یادگیری شده و بجای کنترل توسط خودش، منجر به کنترل خارجی کودک می‌گردد. تنبیه بدنی اثرات نامطلوبی بر روی احساس امنیت و آرامش خاطر طفل داشته و اعتماد به نفس را در وی کاهش می‌دهد (ولی زاده، 1390). در این میان نگاه قرآن و گفتار ائمه اطهار به تشویق و تنبیه نگاهی جامع و مانع است که می‌توان با بهره‌گیری از آن‌ها زمینه‌های قرب الهی و رسیدن به حیات طیبه که هدف غایی تعلیم و تربیت اسلامی است را فراهم نمود.

منابع

- اسدیان، سیروس. (1391). بنیادها و راهکارهای اسلامی کردن برنامه درسی رشته برنامه ریزی درسی و ارائه مدلی جهت آن. رساله دکتری برنامه ریزی درسی، دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی دانشگاه علامه طباطبایی.
- اعرافی، علیرضا و همکاران. (1388). آرای دانشمندان مسلمان در تعلیم و تربیت و مبانی آن. تهران: انتشارات سمت.
- امانی، رضا. (1390). بررسی جایگاه تربیتی روش تمثیل در قرآن، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی دانشگاه علامه طباطبایی به راهنمایی دکتر سعید بهشتی.
- باقری، خسرو. (1387). هویت علم دینی: نگاهی معرفت شناختی نسبت دین با علوم انسانی. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- بهشتی، سعید. (1389). تأملات فلسفی در تعلیم و تربیت. تهران: مؤسسه نشر و تدوین بین الملل.
- جوادی آملی، عبدالله. (1387). تفسیر موضوعی قرآن کریم، جلد 1، قرآن در قرآن. قم: مرکز نشر اسراء.
- حاجی ده آبادی، محمدعلی. (1387). درآمدی بر نظام تعلیم و تربیت اسلامی. قم: دفتر تحقیقات اسلامی.
- حافظ نیا، محمدرضا. (1391). «مقدمه ای بر روش تحقیق در علوم انسانی». تهران: انتشارات سمت.
- حر عاملی، محمد بن حسن. (1389). وسایل الشیعه، ج 17، ترجمه محمدحسین ورپشتی. تهران: انتشارات فرخ شهر آصف.
- حسینی سروری، سید علی اکبر و کرمعلیان، حسن. (1393). عناصر تربیتی انسان طبیعی و آرمانی در نظام تعلیم و تربیت اسلامی. فصلنامه اندیشه دینی دانشگاه شیراز، شماره 11.
- دهقانی، مرصیه. (1388). تحلیل محتوای کتاب‌های تعلیمات اجتماعی دوره ابتدایی بر اساس مهارت‌های اجتماعی با توجه به دیدگاه آموزگاران. فصلنامه نوآوری‌های آموزشی، شماره 31، سال هشتم ص (121-148).
- رضایی، موسی. (1387). خانواده و نگرش نو به تعلیم و تربیت فرزندان: از دبستان تا دانشگاه. تهران، دانش پرور.
- سنجرى، هادی و همکاران. (1389). بررسی جایگاه معلم در تعلیم و تربیت از منظر مکاتب و آرای تربیتی. تهران: نشریه انجمن فلسفه تعلیم و تربیت.
- سیف، علی اکبر. (1394). روانش شناسی تربیتی. تهران، نشر دوران.
- طوسی، اسدالله. (1387). پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد، روش‌های تربیتی انذار و تبشیر در قرآن، مؤسسه‌ی آموزشی و پژوهشی امام خمینی، رشته‌ی علوم تربیتی.
- قنبرلو، ضرغام. (1388). بررسی عوامل مؤثر در درونی کردن ارزش‌های اسلامی و انسانی در دانش آموزان. پایان‌نامه کارشناسی ارشد مدیریت آموزشی، سال 82 - 1381.
- گوتهک، جرالده. ال. (1390). مکاتب فلسفی و آراء تربیتی، ترجمه محمدجعفر پاک‌سرسشت، چاپ یازدهم. تهران، انتشارات سمت.
- مکارم شیرازی، ناصر با همکاری جمعی از نویسندگان. (1391). تفسیر نمونه، جلد 12. تهران: دارالکتب الاسلامیه، بازار سلطانی.
- ولی‌زاده، لیلیا. (1390). شیوه‌های عملی جهت ارائه مفاهیم دینی در مهدهای کودک. تهران: سازمان بهزیستی کشور.
- یعقوبی، ابوالقاسم و همکاران. (1385). تعلیم و تربیت اسلامی و مهارت‌های زندگی، همایش پیامبر اعظم و تعلیم و

تربیت اسلامی. تهران: دانشگاه علامه طباطبایی.